

צופיה הליכות לשונה דעת לשון

ג

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה
קובץ מאמרים לכבוד צופיה קרני, ראש החוג ללשון עברית,
לרגל פרישתה לגמלאות

בעריכת
סיגלית רוזמרין ויהונתן וורמסר

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תש"ף (2020)

חברי המערכת:

פרופ' אפרים חזן, פרופ' אהרן ממון, פרופ' ישראל רוזנסון,
ד"ר גבריאל בירנבאום, ד"ר ציון עוקשי

עריכת הלשון

אריאל סמואל
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

דעת לשון הוא כתב עת שפיט היוצא לאור אחת לשנתיים.
המעוניינים להציע את מאמריהם לפרסום מתבקשים לפעול לפי ההנחיות המפורטות באתר
מכללת אפרתה www.emef.ac.il

אין להעתיק או להפיץ פרסום זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי
או מכני (לרבות צילום והקלטה) בלא אישור בכתב ומראש, מהוצאת אפרתה.
עשינו ככל יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו, נפעל לתקנה.

ISSN: 2412-5083

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס 02-6738660

יח"א ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	דבר העורכים	
9	הבחירה בעברית והשיבה אל לשון המקרא בתנועת ההשכלה היהודית בגרמניה על רקע התרבות והלשון הגרמנית	אילן אלדר
35	חידושי לשון בספרות הגאונים ובפירוש רבנו חננאל	אפרים בצלאל הלבני
51	"והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים": הדיקן במונחי בעל 'פתחי תשובה'	חנן יצחקי
69	תרגום כפול ככלי פרשני בתרגום יונתן על ספרי נביאים: מנחם עד מלאכי	מרים (לאור) כהנא
85	ניגוד משמעות ואוקסימורון	ציון עוקשי
93	"המרכזית היא בחורה קשרונית": מילים הומופוניות ופסידו-הומופוניות כבסיס להומור הלשוני של יעקב פרינד	חיים רביב
109	לבירור המשמעות והאטימולוגיה של המילה ארובה	אבי שויקה
133	פועלי אמירה ודרכי מסירת מידע בסיכום טקסט	בת-ציון ימיני

חידושי לשון בספרות הגאונים ובפירוש רבנו חננאל

אפרים בצלאל הלבני

מבוא

העברית של תקופת הגאונים דומה מאוד לעברית של חז"ל, וסביר להניח שהלשון של חיבורים הלכתיים הדנים בנושאים הנידונים במקורות חז"ל תהיה קרובה ללשון חז"ל. עם זאת, מעצם טבעה הלשון משתנית כל הזמן, וגם בלשון הגאונים יש שינויים לעומת לשונם של חז"ל. ברצוני להציג כאן חידושי לשון שמצאתי בספרות הגאונים ובפירושו של רבנו חננאל לתלמוד¹ במהלך עבודתי במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.²

הפיכת שורש ארמי לשורש עברי

לפעמים פועל שבמקורות חז"ל היה רק בארמית, הפך בתקופת הגאונים למילה עברית. להלן יובאו כמה דוגמאות לתופעה זו.

1. רבנו חננאל אינו גאון מגאון בבבל. הוא חי בצפון אפריקה ונפטר בשנת 1057 בערך (ראו תא"שמע, תש"ס, עמ' 124). עם זה הוא חי בשלהי תקופת הגאונים וינק את תורתם באופן ישיר. וכבר כתב שרגא אברמסון: "דבר ידוע מזמן הראשונים שדברי רבנו חננאל הם דברי 'קבלה' מן דברי הגאונים" (אברמסון, תשנ"ה, עמ' 78).

2. "מטרתו של מילון היסטורי למסור את תולדותיהן של המילים בשפה: משמעויותיהן במהלך הדורות וגלגולי צורתן; מתי תועדו לראשונה ומתי פסק השימוש בהן. מענה על שאלות אלה מצריך מאגר גדול של טקסטים מתקופות הלשון השונות. מפעל מילון ההיסטורי ללשון העברית הוא מהראשונים מסוגו בעולם שהקים מאגר קונקורדנציות ממוכן וממוחשב. בעוד שמילונים היסטוריים גדולים לשפות אירופה הסתמכו על ציטוטים נבחרים מן הספרות של המאות הקודמות, ביקש המפעל הישראלי להקים מאגר מלא וממוכן של כל הטקסטים שנכתבו עברית עד למאה האחת עשרה, ושל מבחר גדול של הספרות העברית מן המאה האחת עשרה ועד קום המדינה" (מתיאור המילון ההיסטורי באתר האקדמיה ללשון העברית). הטקסטים במאגר הועתקו מכתבי היד. את כל הדוגמות במאמר בדקתי במסירות שעל פיהן פורסמו.

א. פרק

הפועל 'פרק' במשמעות 'תירוך' קיים במקורות חז"ל רק בארמית. למשל הגמרא אומרת: "הוא מותיב לה והוא מפרק לה"³; והכונה היא: "הוא משיב [=מקשה] עליה והוא מתרץ אותה"⁴. בלשון הגאונים, לעומת זאת, הפועל הזה קיים גם בעברית. למשל, רב שרשולום גאון כותב: "שפירק רב את תשובתו"⁵. רב האי גאון כותב: "וגם על זאת הקשנו [...] ופרקנו"⁶. הצורות של הפועל וההקשר של המשפט מראים שיש כאן צורה עברית.

ב. טורח

רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו: "רב היה חולק כבוד לשמואל וטורח בשמואל עד שנכנס שמואל בראש"⁷. דברים אלה הם הסבר לדברי הגמרא: "רב ושמואל ורב אסי איקלעו לבי שבוע הבן, ואמרי לה לבי ישוע הבן. רב לא עייל קמיה דשמואל, שמואל לא עייל קמיה דרב אסי, רב אסי לא עייל קמיה דרב. אמרי: מאן נתרח? נתרח שמואל" (בבלי, בבא קמא פ"א-ע"ב)⁸. הגאונים פירשו שרב היה "טורח" בשמואל עד שנכנס שמואל בראש⁹. המילה 'טורח' היא תרגום של השורש תר"ח בסוגיה⁹, שמשמעו 'לחכות, להתעכב'.¹⁰ הכונה היא שרב חיכה לשמואל ואפשר לו להיכנס לפניו.¹¹ הצורה 'טורח' מראה שזו מילה עברית, כמו המילים האחרות במשפט. אך מכיוון שהמילה הזאת מבוססת על המילה בגמרא שהם מפרשים, אין ודאות שהמילה הזאת הייתה חלק חי בשפה של רב שרירא גאון ורב האי גאון.

3. ביטוי זה נמצא בבבלי, שבת קמה ע"א, ובעוד הרבה מקומות בבבלי.

4. מלמד, תשל"ו, עמ' 59.

5. קאססעל, תר"ח, סימן מו (ומשם העתיק וינברג, תשל"ו, עמ' קב). אומנם בדפוס המילה 'רב' לא נמצאת, אבל היא נמצאת בכתב יד ברלין 160, שעליו קאססעל מבוסס. רב שרשולום גאון חי באמצע המאה התשיעית; ראו וינברג, עמ' ט.

6. ליון, תרפ"ח, אוצר הפירושים, עמ' 36.

7. הרכבי, תרמ"ז, עמ' 138, ס' רעד.

8. תרגום: רב ושמואל ורב אסי נזדמנו לבית שבוע הבן, ויש אומרים לבית ישוע הבן. רב לא נכנס לפני שמואל, שמואל לא נכנס לפני רב אסי, רב אסי לא נכנס לפני רב. אמרו: "מי יחכה? יחכה שמואל".

9. הגאונים כנראה גרסו "ניטרח" בטי"ת, כמו בכתב יד מינכן; במסירות האחרות הנוסח הוא "נתרח" בתי"ו. ראו דקדוקי סופרים במקום. וכן כנראה גרסו ח"ת בסוף המילה. ראו י"נ אפשטיין, תשמ"ח, עמ' 836.

10. כך פירשו בעל הערוך, ערך "תרה"; יאסטרוב, 1903, עמ' 1697, ערך "תרח"; סוקולוף, 2002, עמ' 232, ערך "תרה". אין קשר בין זה לשורש טר"ח' במשמעות עמל ויגיעה.

11. רב שרירא גאון ורב האי גאון חוזרים על השורש טר"ח במשמעות של "לחכות", "להתעכב". פעמים אחדות בהמשך התשובה.

ג. שריו

רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו: "ופתרון השריו הזה"¹². דבריהם מוסבים על דברי הגמרא "כי סמכו רבנן לר' זירא שרו ליה הכי" (בבלי, כתובות יז ע"א)¹³, והכוונה היא 'שרו לו כך'. וכפי שכתב יוחנן ברויאר: "בא"ב [=בארמית בבליית] נוהג השורש שר"י בהוראת 'שר'";¹⁴ והסביר שהצורה הזאת היא בבניין פִּעֵל.¹⁵ כמו כן נראה שהצורה העברית 'שריו' גם היא מהשורש שר"י בהוראת 'שר',¹⁶ וזהו שם פעולה בבניין פיעל. רב שרירא גאון ורב האי גאון מצטטים את הגמרא המספרת ששרו לר' זירא כאשר הסמיכו אותו, ומפרשים את השיר. גם כאן אין ודאות שהמילה הזאת הייתה חלק חי בשפה של רב שרירא גאון ורב האי גאון.

מילה עברית בהקשר ארמי

לפעמים השתמשו הגאונים במילה עברית בהקשר ארמי או במילה ארמית בהקשר עברי. להלן יובאו כמה דוגמאות לתופעה זו.

א. יכול למימר

רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו: "אי דכתב לה מי יכול למימר לא קדשתין".¹⁷ הם השתמשו בצורה העברית 'יכול', ולא בצורה הארמית 'יכיל', בצמוד לצורה הארמית 'למימר'. הצירוף הזה בא אחרי המילה 'מי' במשמעות 'האם'. בדומה לכך, בספר מתיבות כתוב: "פשיטא נפל בייחיה יכול מימר ליה לא עדיפת מיניי".¹⁸ גם כאן הצורה העברית 'יכול' צמודה לצורה הארמית 'מימר'. גם כאן בא הצירוף הזה בתוך הקשר ארמי רחב.

ב. אינו מיירי

רב האי גאון כתב במקום אחד: "האי בריתא שלהולך לשחוט את פסחו אינו מיירי בנזיר אלא בשאר אדם, והוא ליה פסח מצות עשה".¹⁹ המסגרת של המשפט הזה היא ארמית:

12. הרמב"ם, תרמ"ז, עמ' 180, סי' שנו.

13. תרגום: כאשר הסמיכו הרבנים את ר' זירא [לרבנות] שרו לו כך.

14. ברויאר, תשנ"ט, עמ' 72.

15. שם, עמ' 73.

16. אין מדובר כאן במשמעות 'להתיר', ההוראה הנפוצה של השורש 'שר' בארמית.

17. חמדה גנוזה, סי' קלג. אסף, תש"ב, עמ' 26, העתיק בטעות: "יכיל". תרגום: אם כתב לה, האם הוא יכול לאמר לא קידשתין?

18. לוין, תרצ"ד, עמ' 75. תרגום: פשוט שאם נפל ביתו הוא יכול לאמר לו: 'אינך עדיף ממני'.

19. ערוך, ערך 'שב' (הראשון).

'האי בריתא', 'מיירי' ו'והוה ליה'. אך ליד הנשוא, 'מיירי', הוא השתמש במילה העברית 'אינו' ולא במילה הארמית 'לֹא'.

ג. הכי שנייה

מצאתי מקום אחד שבו רבנו חננאל שילב מילה עברית במשפט ארמי. הוא כתב: "הא מתניתא לאו הכי שנייה כדקאמריתו אלא הכי שנייה".²⁰ הוא משלב את המילה העברית 'שנייה' במשפט ארמי.

ד. מפני מה אמרין

רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו במקום אחד: "ומפני מה אמרין איתמר אמ' רבא, ולא אמרין אמ' רבא".²¹ במשפט הזה צירפו את הצירוף העברי 'מפני מה' לנשוא הארמי 'אמרין'.

מילה ארמית בהקשר עברי

א. שנעלמה שמעתא

רבנו חננאל משלב לעיתים מילה ארמית במשפט עברי. הוא כתב: "שנעלמה מאחד מהן שמעתא דרב".²² המילה 'שמעתא' נמצאת במשפט שנשואו עברי.

ב. הדר לדון

במקום אחר הוא כתב: "והדר לדון".²³ המילה 'הדר' כאן פירושה 'חזר', כמשמעותה הרווחת בארמית, והיא משמשת עם המילה העברית המובהקת 'לדון'.²⁴

20. בפירושו לבבלי, שבועות לו ע"א. כך הוא מפרש את דברי הגמרא שם: "בר מינה דההיא דאנא תנינא לה והכי תנינא לה". תרגום: הברייתא הזאת לא כך נלמדה כפי שאתם אומרים, אלא כך נלמדה.

21. הרכבי, תרמ"ז, עמ' 138, ס' רעג. תרגום: למה הגמרא אומרת: "איתמר אמר רבא", ולא: "אמר רבא"?

22. בפירושו לבבלי, שבועות לא ע"ב.

23. בפירושו לבבלי, בבא קמא סד ע"ב; דובאוויק, תשע"א, עמ' קצד.

24. לפי אתר מאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, יש היקרות אחת של שימוש בשורש הזה כפועל עברי בברייתא: "הדרו כלו" (בבלי, ערכין כז ע"ב). כך הנוסח בכ"י וטיקן 120, אבל במסירות האחרות הנוסח שונה.

ג. אנא לא חכם

את דברי הגמרא "אמר רב ששת אנא לא נגר אנא ולא נגר אנא"²⁵ רבנו חננאל פירש כך: "אנא לא חכם ולא בן חכם". הוא משלב את המילה הארמית 'אנא' במשפט שהמשכו עברי. מסתבר שהסיבה לכך היא שקודם לכן בגמרא נאמר: "ולית נגר ובר נגר דיפרקיניה"²⁶ את זה רבנו חננאל פירש במשפט שכולו עברי: "אין חכם בן חכם יכול לפרק זו הקושיא". את תגובת רב ששת הוא פירש בצורה דומה, אבל את המילה הארמית 'אנא' שהשתמש בה רב ששת לא ראה רבנו חננאל צורך לפרש, מכיוון שהיא מילה נפוצה ופירושה ברור. לכן השאיר אותה כפי שהיא, וכך נוצר משפט שנושאו ארמי והמשכו עברי.

ד. לאחד פירושא

במקום אחר הוא כתב: "וכמה שקלו רבנן וטרו באילין"²⁷ שכמה דברים יש בין פיר' זה לפיר' זה. לאחד פירושא דברים שהביאום מחמת סעודה אין מברכים לא לפניהם ולא לאחרים [...] ולאחד פירושא דברים שדרך לבוא מחמת הסעודה [...] אבל דברים שאין דרכן להיות באין מחמת סעודה [...] אם הביאן אדם בתוך הסעודה טעונין ברכה לפניהם ולאחריהם."²⁸ הוא השתמש בצורה העברית 'לאחד' ולא בצורה הארמית 'לחד' ליד הצורה הארמית 'פירושא', אך בהמשך הדברים כתב: "ולפי הפיר' הראשון הוו תאנים וענבים באין מחמת הסעודה בתוך סעודה, ולפי הפיר' השני לא היו". היידוע שבראש הקיצור 'הפיר' מלמד שיש כאן קיצור של הצורה העברית 'הפירוש'. כאן הניסוח כולו עברי.

ה. ברייתא

בימי הגאונים שימשה המילה 'ברייתא' גם מילה עברית.²⁹ רב נסים גאון כתב: "תנא ששנה זו הבריתא לא שנה האחרת"³⁰ כינוי הרמז 'זו' העברי מראה ששם העצם המתואר, 'ברייתא', נחשב עברי. ועוד יש כאן צורך יידוע עברי, ה"א בראש המילה. גם רבנו חננאל מרבה להשתמש במילה הזו בתור מילה עברית. למשל הוא כתב: "ובאנו"³¹ לברר זה הפירוש שפירשנו מזו הברייתא"³².

25. בבלי, עבודה זרה נ ע"ב. תרגום: אני איני נגר ולא בן נגר.

26. תרגום: אין נגר או בן נגר שיתרץ את זה.

27. תרגום: כמה נשאו ונתנו הרבנים בדברים האלה.

28. בן שם, תשי"ח, עמ' 87.

29. המילה "ברייתא" היא מהשורש הארמי ב"ר, שפירושו 'חיצון'. הכוונה היא "משנה חיצונית, כל אחת מן ההלכות שלא כנסן ר' יהודה הנשיא בתוך סדר המשניות שלו" (אבן שושן, 1982, עמ' 144, ערך "בריתא"). ייתכן שמכיוון שהמילה היא מונח טכני, והחלופה העברית – 'חיצונה' – נדירה למדי, השתמשו במילה הארמית גם בהקשר עברי.

30. אברמסון, תשכ"ה, עמ' 105.

31. בכ"ו וטיקן 126, שעליו מבוססות המהדורות הקיימות, כתוב כאן בטעות: "ובאנו".

32. בפירושו לבבלי, שבת קלב ע"ב; מצגר, תשנ"ה, עמ' רסב.

משמעות חדשה למילה קיימת

א. שנה פשוטה

לפעמים בתקופת הגאונים נוצרה משמעות חדשה למילה קיימת. בתקופה זו התחדש הצירוף 'שנה פשוטה'. צירוף זה מציין שנה שיש בה 12 חודשים לעומת 'שנה מעוברת' - שנה שיש בה 13 חודשים. הצירוף 'שנה מעוברת' קיים הרבה במקורות חז"ל. הברייתא אומרת: "אחרים אומרים אין בין עצרת לעצרת אין בין ר"ה לר"ה אלא ד' ימים בלבד. ואם היתה שנה מעוברת חמשה" (בבלי, ראש השנה ו' ע"ב). כאן התנא דיבר הן על שנה פשוטה הן על שנה מעוברת. את המקרה של שנה מעוברת ציין במפורש "ואם היתה שנה מעוברת"³³. את המקרה של שנה פשוטה הוא אינו מציין בפירוש. הוא אינו אומר 'בשנה פשוטה אין בין ר"ה לר"ה אלא ד' ימים בלבד'; מכיוון שרוב שנים אינן מעוברות, לא ראה התנא צורך לציין שראשית דבריו עוסקת רק בשנה פשוטה. מצאתי רק מקור אחד בספרות חז"ל שבו מציין במפורש שנה שיש בה 12 חודשים. שנינו: "ר' אבהו בשם ר' לעזר בכל שנה ושנה. הקיש שנה שהיא מעוברת לשנה שאינה מעוברת. מה שנה שאינה מעוברת אדר סמוך לניסן אף שנה שהיא מעוברת אדר סמוך לניסן" (ירושלמי, מגילה א, ד [ע"ד]).³⁴ כאן ר' אלעזר אומר: "שנה שאינה מעוברת". מכאן שהצירוף 'שנה פשוטה' עדיין לא שימש בלשון.³⁵ לעומת זאת בימי הגאונים התחדש הצירוף 'שנה פשוטה'. רב יוסף גאון כתב: "שהוא יתרון שנה פשוטה".³⁶ מכיוון שרוב שנים יש בהן 12 חודשים, ניתן לכנות שנה כזו 'פשוטה'. גם החודשים אינם שווים באורכם. יש חודשים של 29 יום, ויש של 30 יום. בסוף תקופת האמוראים השתמשו בזוג המונחים 'חסר' ו'מלא' להבחין ביניהם. הגמרא אומרת: "אמר אמימר מסתברא מילתא דרב בחדש מלא, אבל בחדש חסר מחזירין אותו" (בבלי, ברכות ל' ע"ב).³⁷ אך בתקופת הגאונים לא השתמשו במונחים האלה כדי להבחין בין השנים. מסתבר שהסיבה לכך היא שהמונחים 'מלא' ו'חסר' מתאימים יותר לחודשים, מכיוון שבמהלך השנה מספר החודשים שבהם 29 יום ומספר החודשים שבהם 30 יום שווים הם. המונחים

33. אבן-שושן, 1982, עמ' 1392, ערך "שנה", כותב שהצירוף 'שנה מעוברת' הוא מימי הביניים. ואולם כאמור בפנים, הצירוף הוא מימי חז"ל.

34. גם בהמשך הסוגיה שם כתוב: "נולד בחמשה עשר באדר בשנה שאינה מעוברת".

35. בבבלי, מגילה ו' ע"ב, דברים אלו הם בפיו של ר' יוחנן. ושם הניסוח הוא "מה כל שנה ושנה אדר הסמוך לשבט [...] מה כל שנה ושנה אדר הסמוך לניסן". כאן לא מוזכר במפורש שמדובר בשנה פשוטה. ר' יוחנן אומר: "כל שנה ושנה", והכוונה היא לשנה פשוטה.

36. ליון, תרפ"ג, עמ' 61.

37. בתקופת התנאים לא היה מונח מיוחד לציין חודש שיש בו 29 יום, והוא נקרא 'שאינו מעובר'. "במקום שאין מכירין זמנו של חדש נוהגין אחד מעובר ואחד שאינו מעובר" (תוספתא, ערכין א, ח).

האלה מתאימים פחות להבחנה בין שנה שיש בה 12 חודש לזו שיש בה 13 חודש, מכיוון שברוב שנים יש 12 חודשים. לכן העדיפו לכתוב שנה כזו 'שנה פשוטה'.
גם שימוש אחר של המילה 'פשוט' התחדש בתקופה הגאונים. רב שרירא גאון כתב:
"גם היא פשוטה ואין בה ספק".³⁸ הכוונה כאן היא שהעניין קל להבין.³⁹ וכן רבנו חננאל מרבה להשתמש בצירוף 'ופשוטה היא' במשמעות הזאת.⁴⁰

ב. כלכלת פירוש

במקום אחד כתב רב שמואל בר חפני: "כך כלכלת פירוש".⁴¹ המילה 'כלכלה' כאן פירושה 'פירוש הדבר'. שימוש זה דומה לשימוש בשורש פרנ"ס במשמעות 'פירוש'. כך הוא בברייתא האומרת: "פירנסת ארון לארכו" (בבלי, בבא בתרא יד ע"א), ורש"י בד"ה "פירנסת", פירש: "ופירשת צרכי מדתו". המעבר הסמנטי בשתי המילים דומה. המשמעות הבסיסית היא 'סיפוק צרכים גשמיים'. המשמעות המופשטת היא 'הצעת הסבר'. כשם שלאדם יש צרכים גשמיים, כך יש לו צרכים אינטלקטואליים. יש כאן אפוא חידוש כפול. החידוש הראשון הוא עצם השימוש במילה 'כלכלה' במשמעות 'פירוש', ושנית יש כאן מונח כפול, 'כלכלת פירוש', במקום שהיה די בכל מונח בפני עצמו. ומצינו כיוצא בו בתנ"ך.⁴²

ג. כנהוגם

רב האי גאון כתב: "ועלינו להתנהג כנהוגם".⁴³ הכוונה היא שעלינו לנהוג כמנהג הקדמונים. הצורה 'נהוג', שם פעולה בבניין פיעל, קיימת כבר במקורות חז"ל. במכילתא נאמר: "אין ניחום בכל מקום אלא ניהוג".⁴⁴ אבל שם הכוונה היא 'נהג' באופן מילולי, 'הוביל, הוליך'. כאן הכוונה היא למנהג.

38. אסף, תרפ"ט, עמ' 200.

39. אין לראות במשמעות זו מקבילה של המונח 'פשיטא' הרווח בתלמוד הבבלי. המונח התלמודי פירוש שדברי חכם אחד כבר ידועים ממקור אחר או מסברה, ולכן אין צורך בדבריו.

40. למשל בפירושו לרבלי, שבת לב ע"ב (מצגר, תשנ"ה, עמ' מ); לז ע"א (שם, עמ' מד); מז ע"א (שם, עמ' ס).

41. אסף, תש"ב, עמ' 3.

42. ראו מה שכתב אבן עזרא בפירושו לויקרא כו, מד, ד"ה "ואף גם זאת", ובפירושו לדברים לג, יט.

43. עמנואל, תשנ"ה, עמ' 65, ס' נז. במהדורה כתוב בטעות "בנהוגם", אבל בכתב היד כתוב: "כנהוגם".

44. מכילתא דר"י, בשלח פתיחתא, עמ' 75.

שימוש בבנין חדש של פועל

יש בכתבי הגאונים צורות חדשות של מילים עבריות. ברבים מן המקרים האלה מדובר בשורש שהשתמשו בו הגאונים בבנין שונה מן הבנין הרווח בו. להלן יבואו כמה דוגמאות לתופעה זו.

א. מפרצות

בחיבור אחד מתקופת הגאונים כתוב: "ויהיו בנות ישראל מפרצות על בעליהן". המילה "מפרצות" כאן פירושה 'מנאפות'.⁴⁵ זהו בנין פיעל לעומת בנין קל, הנפוץ יותר בשורש הזה.⁴⁶

ב. להתמשל

גאון אחד כתב בתשובה: "ראובן ושמעון שהיו דרים עם אמם [...] ועמד שמעון בלא דעת אחיו ולאחיו אמו [...] והוליכו ללוי [...] וגם לוי שקבל ממנו כיון שלא קבל מיד הגזלן אין להתמשל עליו ולומר לאו עכברא גנב אלא חורא גנב".⁴⁷ הכוונה כאן היא שאין למשול על לוי את המשל "לאו עכברא גנב אלא חורא גנב",⁴⁸ ובאמצעותו להאשים אותו בגנבה כשקיבל את החפץ מיד הגזלן. אומנם הצורה מופיעה כבר בתנ"ך, "וְאֶת־מִשַּׁל כְּעֶפֶר וְאֶפֶר" (איוב ל, יט). אבל שם השימוש שונה. הנושא, איוב, הוא הנמשל, והוא אומר על עצמו שהוא נדמה לעפר ואפר. כאן הנושא הוא הצד שכנגד, התובע את לוי, והגאון שולל טענה היפותטית שלו. התובע אולי ירצה לטעון כלפי לוי, שקיבל את הכסף מיד שמעון הנתבע, את המשל "לאו עכברא גנב אלא חורא גנב", וכך להעביר את האחריות גם ללוי. לכן כתב הגאון: "אין להתמשל עליו", ולא "אין לו להתמשל". יש כאן בנין התפעל במקום בנין קל, 'למשול', הרווח בשורש הזה.

ג. קופד

רב שרירא גאון כתב: "אינו קופד עליהן".⁴⁹ הוא השתמש בשורש קפ"ד בבנין קל במקום בבנין הפעיל הרווח, כמו במשנה: "כל המקפיד עליו חוצץ, ושאינו מקפיד עליו אינו חוצץ" (משנה, מקואות ט, ז).

45. אסף, תש"ב, עמ' 113.

46. השורש פר"ץ במשמעות של ניאוף קיים בבנין קל ורק בשם פעולה ובבנין פועל, לא בצורת פועל נטוי.

47. מיללער, תרמ"ח, סי' קצ.

48. תרגום: לא העכבר גנב אלא החור גנב.

49. הורביץ, תשל"ח, עמ' 155.

ד. נישור

בעל ספר 'והזהיר'⁵⁰ השתמש לפעמים בצורה 'נישור' במשמעות 'נפלו', במקום בצורה 'נשרו' בבנין קל, שהיא הצורה הרגילה. במקום אחד הוא כתב: "ניחוש שמא נישור השערות".⁵¹ לצדה הוא השתמש גם בצורה 'נשרו', ובאותו הקשר כתב: "ושערות היו שם אלא שנשרו";⁵² הצורה החדשה לא דחקה אפוא לגמרי את הצורה הקודמת. גם בתשובת גאונים אחת, שמחברה אינו ידוע, כתוב: "פירות שנישורו".⁵³

הצורה 'נישור' יכולה להיות הן בבנין נפעל, הן בבנין פיעל. מסתבר שכאן יש בבנין נפעל, מכיוון שהפועל עומד, ובמקומות אחרים אנו מוצאים שהשורש נש"ר בבנין פיעל הוא פועל יוצא דווקא, כמו "המנשר פרסותיה מן הארכובה ולמטה" (בבלי, עבודה זרה יא ע"ב).⁵⁴ ועוד במקום אחד באותו הקשר בעל ספר 'והזהיר' השתמש בצורה 'ונישרין',⁵⁵ שהיא בוודאי בבנין נפעל.

ה. נתביר

גאון אחד כתב: "אלא נתביר הכרם".⁵⁶ המילה 'נתביר' באה בבנין נתפעל בשורש בו"ר, במשמעות שדה שלא נעבד. בבנין הזה יש שימוש סביל בשורש הזה, והנושא הוא הכרם. וכן אותו גאון השתמש כנראה בצורה 'מביר' בבנין פועל באותה משמעות.⁵⁷ במקורות חז"ל השתמשו בבנין קל בשביל המשמעות הסבילה. כך הוא בברייתא האומרת: "שדה תבור"⁵⁸ ופרה תרזה" (בבלי, עבודה זרה מט ע"א). וכן בירושלמי: "בורו

50. ספר 'והזהיר' בנוי על דגם השאילתות, זאת אומרת דרשות הלכתיות מסודרות לפי סדר הפרשיות בתורה. הספר כתוב בעברית. "יש לקבוע את מקומו בא"י [=בארץ ישראל], כי יש בו השפעה ארץ-ישראלית חזקה [...] וזמנו הוא כנראה במאה העשירית" (אסף, תשל"ז, עמ' קסא-קסג).

51. והזהיר, תר"ם, עמ' 234. אומנם בדפוס כתוב "נשרו", אבל בכתב יד מינכן 205, ששימש בסיס לדפוס, כתוב: "נישור". סופר כתב היד כתב את הצורה "נישור" פעמים נוספות באותו הקשר, אבל אחר כך נמחקה ה"ו"ד. במקום אחד כתב הסופר: "ניחוש היו שערות ונישור". לאחר הכתיבה המקורית נמחקה ה"ו"ד (גם הטקסט הזה נמצא בדפוס שם, וגם כאן, בדפוס, כתוב "נשרו"). אינני יודע למה לא מחק המוחק את ה"ו"ד גם במקום הראשון.

52. בדפוס עמ' 234.

53. גינצבורג, 1909, עמ' 235.

54. מצאתי מקום אחד שבו השורש נש"ר בבנין פיעל הוא פועל עומד: "כנובלת הזו שמנשרת מן האילן" (מדרש תהלים, מהדורת בובר, ווילנא תרנ"א, נז ע"א).

55. בדפוס עמ' 234 וגם שם בדפוס כתוב: "ונישרין".

56. עמנואל, תשס"ג, עמ' 128.

57. שם. אבל המילה הזאת קצת מטושטשת בכתב היד.

58. הכוונה היא שהשדה לא תיעבד, לעומת מה שנאמר שם בסמוך בברייתא אחרת: "שדה תזרע".

ואל תשכירם לגוי".⁵⁹ הגאון השתמש בבניין נתפעל - וכנראה גם בבניין פועל - באותה משמעות של בניין קל בברייתא.

ו. נברכין

רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו: "והן באין ונברכין על אותו העץ".⁶⁰ יש כאן עצה למי שרוצה לקבץ דבורים, שישמיע קול נעים, וליד כלי הנגינה יציב עץ; כאשר הדבורים שומעות את הקול הן באות ונדבקות לעץ. יש כאן בניין נפעל של השורש בר"ך. אומנם בניין נפעל של השורש נמצא כבר במקרא, למשל בפסוק "וַיִּבְרְכוּ בָרֶךְ" (בראשית יב, ג). אבל שם המשמעות של השורש בר"ך היא 'איחול טובה'. כאן המשמעות של השורש היא 'כפיפת עץ באדמה', שימוש שנפוץ בבניין הפעיל, כמו "המברך את הגפן בארץ" (משנה, כלאים ז, א). כאן הורחב השימוש הזה לבעלי חיים והתחדש בבניין נפעל, ועם זה אין כאן שינוי משמעות ממשי: השורש בר"ך משמש כאן במשמעות הקמת צאצאים, והיא נובעת מן המשמעות 'כפיפת עץ באדמה' שבבניין הפעיל, שכן פעולה זו מטרתה "הקמת צאצאים" - הצמחת עצים חדשים מן העץ הקיים.

ז. מתאבקת

גאון אחד כתב: "פיר' אישות דומיא דחתנות, כגון אשה שמתאבקת בבית בעלה".⁶¹ המילה 'מתאבקת' כאן טעונה הסבר; המשמעות 'מתגוששת' אינה מתאימה להקשר. מסתבר שהשורש אב"ק כאן פירושו 'חבק'.⁶² הגאון השתמש במשמעות הזאת בבניין התפעל.

ח. נתגרדמו

גאון אחד כתב: "ונשתיירו ונתגרדמו".⁶³ מדובר בחוטי ציצית שנחתכו. על זה הגמרא אומרת: "שיורי גרדומין כל שהוא" (בבלי, מנחות לט ע"א). משם העצם 'גרדם' התחדשה צורת הפועל 'נתגרדם'.

59. מדובר בכרם. הכוונה היא שבתנאים מסוימים אסור להשכיר את הכרם לגוי, גם אם עקב כך יישאר הכרם בלתי מעובד.

60. ליון, תרצ"ד, עמ' 36. שם כתוב: "ונברכין", וכן העתיק לפניו גינצבורג, 1909, עמ' 123. אבל בכתב יד Cambridge G2 103.4, ששימש יסוד למהדירים האלה, כתוב בצורה ברורה "ונברכין".

61. ליון, שם, עמ' 137.

62. ראו רש"י לבראשית לב, כה, ד"ה "ויאבק", ובן יהודה, תרס"ז, עמ' 36, ערך "אבק", משמעות ג, embrace. ייתכן שיש כאן חילופי עיצורים גרוניים (הערת הלקטור).

63. עמנואל, תשנ"ה, עמ' 266, סי' קצח.

צורה חדשה של שם עצם

א. צורת ריבוי

לעיתים מחדשים הגאונים צורה של שם עצם. רב האי גאון כתב בתשובה אחת: "ואותן שתקנו תקונים הללו לישראל"⁶⁴, ובתשובה אחרת: "רבים שקבלו על עצמן לעשות תענית"⁶⁵ או שיתקנו תקונים"⁶⁶. הצורה 'תקונים' כאן מקבילה לצורה הרווחת 'תקנות'. רבנו נסים כתב במקום אחד: "וכיון דהי ערוגה לא עבדא מקום כל זרע וזרע ולא תללים ולא גומות"⁶⁷. כאן השתמש בצורה 'תללים' בתור רבים של 'תל' במקום הצורה הרווחת 'תלים', שהגאון עצמו השתמש בה בהמשך דבריו.⁶⁸

ב. פישוט

במקום אחד רב האי גאון כתב: "שאינ מקרא יוצא מידי פישוטו"⁶⁹. הצורה 'פישוטו' היא שם פעולה בבניין פיעל. לא מצאתי במקום אחר צורה פועלית של השורש הזה במשמעות של 'פירוש לפי הפשט'. הצורה הרווחת היא 'פשוטו', שהיא כנראה שם עצם במשקל פְּעוּל.

ג. אדמומית

רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו: "כשתסתלק אדמומית לילה"⁷⁰. הצורה 'אדמומית' מקבילה לצורה 'אדמומית', שנמצאת פעמים אחדות בתלמוד הבבלי.⁷¹

ד. כבסן, תפרן

בתשובה אחת השואלים שואלים: "מפני מה נותנים כלים לכבסן ולתפרן"⁷². מסתבר שהמילים 'כבסן' ו'תפרן' מציירות בעלי מלאכה העושים את מלאכת הכביסה והתפירה.

64. עמנואל, תשנ"ה, עמ' 65, ס' נז.

65. הצירוף 'לעשות תענית' במקום הצורה הרווחת - להתענות - נדיר מאוד. לפי תוכנת מאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית היא נמצאת רק בב"ר, תרע"ב, עמ' 287, וכאן.

66. עמנואל, תשנ"ה, עמ' 89, ס' פח.

67. ליון, תרצ"ד, עמ' 166.

68. כבר במקרא יש דוגמות שבהן קיימות שתי צורות הרבים של שמות עצם בשורש ע"ע, כמו 'עֲמִמִּי' (נחמיה ט, כד), לעומת 'עֲמִי' (דברים כח, י); ראו גניוס, 1910, עמ' 270. והתופעה קיימת גם בספרות חז"ל; ראו בראשור, תשע"ה, עמ' 243.

69. את הטקסט הזה פרסם ליון, תרפ"ח, אוצר הפירושים, עמ' 93. שם הנוסח הוא "מידי פשוטו". הנוסח המובא כאן הועתק מכתב יד בית המדרש לרבנים באמריקה, 7, ENA 1493.

70. ליון, תרצ"ד, עמ' 38. הצורה 'אדמומית' נמצאת עוד פעמים אחדות בהמשך התשובה שם.

71. בבלי, חולין פז ע"א; קיב ע"א.

72. מיללער, תרמ"ח, ס' נא.

הצורות 'כבסן' ו'תפרן' הן חלופות לצורות 'כובס' ו'חייט'. לו הייתה הכוונה לשם פעולה - לכבס אותם ולתפור אותם - לא היה צורך במילה 'נותנים'. די היה לומר "מפני מה מכבסים ותופרים את הכלים". כך יוצא מראשית השאלה: "מהו לשגר ע"י גוי כלים במי שנתן מבעוד יום להוליכן מעיר לעיר". אומנם לאחר המילה 'שנתן' לא כתוב בפירוש למי נתן, אבל הכוונה היא לגוי שמוזכר לפני כן. גם דברי המשיב "נתינת כלים לכובס ולחייט", וזאינו דומה נתינת כלי לכובס ולחייט למשלח כלים ביד גוי" ו"אין דומה הנותן כלים לכובס נכרי ולחייט נכרי" מלמדים שהשואלים התכוונו לבעלי מלאכה.⁷³

את הצורה 'תפרן' לא מצאתי במקום אחר. הצורה 'כבסן' נמצאת גם במדרש אלפא ביתות,⁷⁴ שם כתוב: "לכו ותנו בגד שלי לכבסן". גם כאן המילה 'תנו' מלמדת שמדובר בבעל מלאכה. לו הייתה הכוונה לשם פעולה, די היה לומר "כבסו את הבגד שלי".⁷⁵

ה. הדיטות

במקום אחר גאון כתב בתשובה: "שהיה חצה שיהיה להם ידיעתם וחטאתם בהדיטותם".⁷⁶ הצורה 'בהדיטותם' היא צורה מופשטת של המילה 'הדיט'.

צירופים חדשים

א. לו לא

יש בכתבי הגאונים צירופים חדשים. גאון אחד כתב: "לו לא באתה". הצירוף 'לו לא' מקביל לצירוף הרווח יותר, 'אילו לא'.

73. אני מודה לרב אורי הולצמן שהפנה את תשומת ליבי לדברי המשיב. אומנם המשיב עצמו כתב: "שזה לכתחילה נתן להוליכן בשבת, וזה אין נותנין לכבסן ולתופרן בשבת". כאן הכוונה במילים "לכבסן ולתופרן" היא למטרת כביסה ותפירה נוסף על "להוליכן". הן בכלים הן בבגדים הנתינה לגוי אירעה לפני שבת, ואולם אין להתפלא שהשימוש של "לכבסן ולתופרן" בדברי המשיב שונה מזה של השואלים. כאמור, המשיב מתאר את בעלי המלאכה במילים "כובס וחייט", ולכן הוא יכול להשתמש במילים "לכבסן ולתופרן" ולסמוך על הקוראים שיבינו שמדובר בפעולה.

74. הטקסט הזה לא פורסם במהדורתו של ורטהימר או במקום אחר. הוא נמצא בכתב יד של בית המדרש לרבנים באמריקה, 39a, 1833, וכלול באתר מאגרים של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

75. יש ראייה מסוימת לפירוש הזה מהנו"ן בסוף המילה "לכבסן". לו התכוון לכינוי גוף דבוק, היה צריך לומר "לכבסו". אבל אין זו ראייה גמורה, מכיוון שמחבר זה לא תמיד הקפיד על התאם של יחיד ורבים. לדוגמה, מייך לפני המילים המצוטטות בפנים הוא כותב: "ואחר כך מצא בגד הטיפש שהן מלכלכין (!)".

76. כהן, תשמ"ד, עמ' ט.

ב. אלא מיהו

בספרות הגאונים נמצא לראשונה הצירוף "אלא מיהו" לציון ניגוד.⁷⁷ רב שרירא גאון ורב האי גאון כתבו: "ואית לנא ולרבנן כמה וכמה דקדוקי בהא מילתא לפחוקה ולדחוייה להא מילתא דרב משה גאון. אלא מיהו אתם שאין במקומכם מי שעושה גילין".⁷⁸ בעצם יש כאן מינוח כפול; די היה בכל אחת משתי המילים לבדה.⁷⁹

ג. לפי כן

רב שרירא גאון השתמש פעמים אחדות בצירוף 'ולפי כן' במשמעות לפיכך. "ולפי כן אמ' לך",⁸⁰ "ולפי כן כששינו במשנתינו".⁸¹ וגם גאון אחר כתב: "לפי כן מן הטעמים הללו".⁸² וכן רב שרירא גאון השתמש בצירופים 'ועל פי כן' ו'ועל פי כן' באותה משמעות. במקום אחד הוא כתב: "ומן הדקדוק שנתות אחת מהן שְׁנָת. ועל פי כן אינו יוצא לא מלשון שינוי ולא מלשון שנייה".⁸³ במקום אחר הוא כתב: "מאה ושמונים שנה עד שלא יחרב הבית פשטה מלכות הרשעה על ישראל [...] ועל פי כן הקשינו".⁸⁴ וכן רב האי גאון כתב: "דקתני וחכמ' אומ' משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן. וסימן לדבר יציאת הכוכבים. ועל פי כן שאלו מאי אריא תאני [...]".⁸⁵ במקום אחד הוא ורב האי גאון כתבו: "ועל פי כן כיון שראש תור אשר נכנס [...] מותר".⁸⁶ אך צורות אלו נדירות הן; הצורה 'לפיכך' המשיכה להיות נפוצה בתקופת הגאונים. למשל רב שרירא גאון כתב: "ולפיכך אין אנו לומדין סדר העולם מן החשבון הזה".⁸⁷

77. תרגום: אלא אבל. הצירוף הזה נמצא פעם אחת כבר בחז"ל לפי כ"י אחד. הגמרא אומרת: "אלא מיהו כשהן עומדין" (בבלי, סנהדרין צ"ב). כך הנוסח בכתב יד התימני של מכן הרב הרצוג בירושלים, אבל במסירות האחרות הנוסח שונה.

78. הרכבי, תרמ"ז, עמ' 227, סי' תלב. תרגום: ויש לנו ולרבנים כמה וכמה דקדוקים בענין הזה לתרץ ולדחות את הדבר הזה של רב משה גאון. אבל [=אלא מיהו] אתם וכו'.

79. יש כאן צירוף של עברית וארמית.

80. הדברים מובאים בתוך אגמתי, 1961, עמ' 188.

81. ליון, תר"ץ, הפירושים, עמ' 70.

82. עמנואל, תשנ"ה, עמ' 258, סי' קפו.

83. הרכבי, תרמ"ז, עמ' 200, סי' שפה.

84. שם, עמ' 20, סי' מה.

85. דובאוויק, תשע"ד, עמ' 153.

86. הרכבי, תרמ"ז, עמ' 219, סי' תכה.

87. ליון, תרצ"ג, עמ' 17.

ד. בעל מתנה

ב'הלכות פסוקות' נאמר: "אי בעי בעל מתנה למיהדר ביה הדר ביה"⁸⁸. וכן בספר 'וזהיר' נאמר: "אם רצה בעל מתנה לחזור בו חוזר"⁸⁹. 'בעל מתנה' כאן פירושו נותן המתנה. צירוף זה מופיע גם במקור אחר, שבו נשאל גאון אחד: "אם יש בת נטלת עישור נכסים מחלקו של בעל מתנה או לא"⁹⁰, אך לא ברור מההקשר של התשובה מי נותן למי ומה תפקידו של בעל המתנה בפעולה.

ה. לאו כל כמותך

הרב משלם בן קלונימוס השתמש בביטוי "ולאו כל כמותך" במשמעות 'אינך יכול'.⁹¹ ביטוי זה מזכיר את הביטוי העברי 'כל הימנו' ומקבילו הארמי 'כל כמיניה', אבל לפי מיטב ידיעתי הביטוי 'כל כמותך' לא נמצא במקום אחר.

ו. בן שעתו

במקום אחד מצאתי את הביטוי "בן שעתו". גאון אחד אומר: "ואם לקח אדם מחבירו קרקע וביקש לחזור בו אינו [יכול]"⁹² לחזור בו אפילו בן שעתו.⁹³ מההקשר כאן ברור שהביטוי 'בן שעתו' פירושו מייד.

לסיכום, לשונם של הגאונים אומנם קרובה ללשון חז"ל, ועם זה, מי שקורא בעין פקוחה חיבורים מתקופת הגאונים, יבחין שיש בהם חידושי לשון לעומת לשון חז"ל.

88. ששון, תשנ"ט, טור שפה. וכן נאמר בהלכות גדולות, הלכות מיאון; הלדסהיימר, תש"ם, עמ' 115.

89. וזהיר, תר"ם, עמ' 236. כנראה כאן, כמו במקומות אחרים, לקח את הדברים בעל ספר 'וזהיר' מהלכות פסוקות' ותרגמם לעברית.

90. שערי צדק, תקנ"ב, חלק ד שער ג, סימן כ.

91. גינצבורג, תרפ"ט, עמ' 218.

92. מילה זו בכתב היד אינה ברורה.

93. אסף, תש"ב, עמ' 123.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבן שושן, 1982
אברמסון, תשכ"ה
אברמסון, תשנ"ה
אגמאתי, 1961
אסף, תרפ"ט
אסף, תש"ב
אסף, תשל"ז
אפשטיין, תשמ"ח
בן יהודה, תרס"ז
בן יהודה, תש"ח
בן שם, תשי"ח
בנדויד, תשכ"ז
ב"ר, תרע"ב
בראשר, תשע"ה
ברויאר, תשנ"ט
גזניוס, 1910
גינצבורג, 1909
גינצבורג, תרפ"ט
דובאוויק, תשע"א
דובאוויק, תשע"ד
הורביץ, תשל"ח
א' אבן שושן, **המילון החדש**, ירושלים 1982.
ש' אברמסון, **רב נסים גאון**, ירושלים תשכ"ה.
ש' אברמסון, **פירוש רבנו חננאל לתלמוד**, ירושלים תשנ"ה.
ס' הנר לר' זכריה אגמאתי לבבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא, צילום פקסימיליה, לונדון 1961.
ש' אסף, **תשובות הגאונים מתוך הגניזה**, ירושלים תרפ"ט.
ש' אסף, **תשובות הגאונים מכתבי-יד שבגני קמברידג'**, ירושלים תש"ב.
ש' אסף, **תקופת הגאונים וספרותה**, ירושלים תשל"ז.
י"א אפשטיין, **מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות**, חלק ב, ירושלים תשמ"ח.
א' בן יהודה, **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**, א, ירושלים וברלין 1907.
א' בן יהודה, **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**, ה, תל אביב תש"ח.
מ"ד בן שם, **ספר הנר: פירוש קדמון על מסכת ברכות**, ירושלים תשי"ח.
א' בנדויד, **לשון מקרא ולשון חכמים**, תל אביב תשכ"ז.
בראשית רבה, מהדורת י' טהעאדאר, ברלין תרע"ב.
מ' בראשר, **תורת הצורות של לשון המשנה**, ירושלים תשע"ה.
י' ברויאר, **"הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי"**, **לשונו סב** (תשנ"ט), עמ' 23-80.
Gesenius' Hebrew Grammar, edited and enlarged by E. Kautzsch, translated by A. E. Cowley, Oxford 1910
L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909.
ל' גינצבורג, **גני שעכטער**, חלק ב, ניו יורק תרפ"ט.
י"מ דובאוויק, **פירושי רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד**, ירושלים תשע"א.
י"מ דובאוויק, **"הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות"**, **נטועים יט** (תשע"ד), עמ' 143-154.
א' הורביץ, **"שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת"**, **הדרום מו** (תשל"ח), עמ' 123-215.

הרכבי, תרמ"ז	א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים , חלק א: זכרון לראשונים , ברלין תרמ"ז.
והזהיר, תר"ם	ספר והזהיר לסדר ויקרא במדבר , מהדורת י"מ פריימאן, ווארשא תר"ם.
הילדסהיימר, תש"ם	הלכות גדולות , מהדורת עזריאל הילדסהיימר, חלק א, ירושלים תש"ם.
וינברג, תשל"ו	ש' וינברג, תשובות רב שר שלום גאון , ירושלים תשל"ו.
חמדה גנוזה	חמדה גנוזה , ירושלים תרכ"ג.
יאסטרוב, 1903	M. Jastrow, <i>A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrahsic Literature</i> , New York 1903.
כהן, תשמ"ד	י' כהן, "פירוש ונוסח גאון – למסכת כתובות", מוריה שנה שלש עשרה, גיליון ז-ט [קנא-קנג], אלול תשמ"ד, עמ' ב-יא.
ליון, תרפ"ג	ב"מ ליון, גנזי קדם , חלק ג, חיפה תרפ"ג.
ליון, תרפ"ח	ב"מ ליון, אוצר הגאונים – ברכות , חיפה תרפ"ח.
ליון, תר"ץ	ב"מ ליון, אוצר הגאונים – שבת , ירושלים תר"ץ.
ליון, תרצ"ג	ב"מ ליון, אוצר הגאונים – ראש השנה , ירושלים תרצ"ג.
ליון, תרצ"ד ₁	ב"מ ליון, מתיבות ירושלים , תרצ"ד.
ליון, תרצ"ד ₂	ב"מ ליון, גנזי קדם , חלק ה, ירושלים תרצ"ד.
מיללער, תרמ"ח	י' מיללער, תשובות גאון מזרח ומערב , ברלין תרמ"ח.
מכילתא דרשב"י	מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי , מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו.
מכילתא דר"י	מכילתא דרבי ישמעאל , מהדורת האראוויץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א.
מלמד, תשל"ו	ע"צ מלמד, אשנב התלמוד , ירושלים תשל"ו.
מצגר, תשנ"ה	ד' מצגר, פירושי רבינו חננאל לתלמוד , ירושלים תשנ"ה.
סגל, תרצ"ו	מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה , תל אביב תרצ"ו.
סוקולוף, 2002	M. Sokoloff, <i>A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods</i> , Ramat Gan & Baltimore 2002.
עמנואל, תשנ"ה	ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות , ירושלים תשנ"ה.
עמנואל, תשס"ג	ש' עמנואל, "תשובות גאונים וראשונים מגנזי פירקוביץ", קבץ על יד סדרה חדשה יז [כז] (תשס"ג), עמ' 103-136.
קאססעל, תר"ח	ד' קאססעל, תשובות גאונים קדמונים , ברלין תר"ח.
ששון, תשנ"ט	הלכות פסוקות , מהדורת ס' ששון, ירושלים תשנ"ט.
תא"ש מע, תש"ס	י"מ תא"ש מע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה , ירושלים תש"ס.